

Omituinen teksti ja ruumiillinen
mieli: Enaktiivisesta
kirjallisuudentutkimuksesta

—

Merja Polvinen, Anna Ovaska ja Kaisa Kortekallio

S
—

yyskuun alkupäivinä Helsingissä järjestettiin mielen filosofian konferenssi ”Action in Perception 2024: Presence, Art, Making, Life”, jossa keskityttiin enaktiivisen kognition teoriaan. 4E- tai enaktiiviset näkökulmat ovat viime vuosina muovanneet myös kognitiivisen kirjallisuudentutkimuksen lähtökohtia ja tulkinnan tapoja monin eri tavoin. Pohdimme tässä puheenvuorossa, mitä enaktiivinen teoria voi auttaa havaitsemaan teksteistä, kaunokirjallisuuden toimintamekanismeista ja lukijoiden ja tekstien vuorovaikutuksesta. Mitä uutta se tuo kognitiiviseen kirjallisuudentutkimukseen? Entä mihin muihin ajattelumalleihin ja tutkimuksen suuntauksiin se kytkeytyy? Mitä sen avulla voidaan tehdä käytännössä?

Mikä 4E?

”4E” kokoaa yhteen useita teorioita ja teoriaperinteitä, jotka korostavat ruumiillisuutta ja ympäristön roolia mielen rakentumisessa ja toiminnassa. Teorioita kuvaava lyhenne juontaa juurensa englannin kielen termeihin *embodied* (ruumiillinen), *enactive* (toiminnassa muotoutuva), *embedded* (maailmaan uppoutuva) ja *extended* (maailmaan laajentunut). 4E-näkökulma eroaakin laskennallisesta kognitiotieteestä tai neurotieteestä ratkaisevasti: siinä, missä jälkimmäiset usein palauttavat mielen toiminnan aivoimpulsseihin ja käyttävät tietokonetta ja sen prosessointitapoja analogiana kognitiolle, 4E-teoriat lähtevät liikkeelle ruumiin biologisista prosesseista ja hahmottavat mielen maailmaan kietoutuneena ilmiönä. Esimerkiksi ruumiillisen mielen teoriaa kehittänyt filosofi Evan Thompson (2014) kuvaa tätä toteamalla, että ajatus jonka mukaan ”mieli on aivoissa” on kuin sanoisi, että ”lento on linnun siivissä”. Kognitiiviset toiminnot kuten ajatteleva, havaitseminen, muistaminen tai kuvitteleva eivät siis ole enaktiivisesta näkökulmasta katsottuna jotakin, mikä rakentuu ”pään sisässä”, vaan ne syntyvät ruumiillisen olennon toimiessa maailmassa.

4E-teorioiden joukossa erityisesti ruumiillisen ja enaktiivisen mielen teorit nojaavat fenomenologiseen filosofiaan (esim. Varela, Thompson & Rosch 1991). Niinpä niiden näkemys mielestä ja maailmasta keskittyy erityisesti ruumiilliseen *kokemukseen* maailmassa olemisesta. Yhtä keskeinen on ajatus aistihavainnosta taidokkaana *tekemisenä* eikä vain passiivisena informaation vastaanottamisena. Tässä teorit puolestaan nojaavat ekologisessa psykologiassa luotuun affordanssin tai tarjouman käsitteeseen (ks. Gibson 1979, suom. 2024), joka auttaa hahmottamaan havaintokokemuksen luonnetta ympäristöön kytkeytyvänä. Teorian mukaan ympäristö *tarjoaa* tai *sallii* organismille tiettyjä

toimintamahdollisuuksia – esimerkiksi tuoli tarjoaa istumista tietynlaisille kehoille, polku kulkemista tai teksti lukemista. Enaktiivisessa kokemuksen analyysissä tarjouman käsite on työkalu, jolla saa otteen siitä kaksitahoisesta dynamiikasta, joka ruumiillisen olennon ja ympäristön välillä vaikuttaa: että tarjouma on olemassa todellisuudessa, mutta vain suhteessa havainnoitsijaan ja hänen erityiseen keholliseen tapaansa olla maailmassa. (Ks. myös Suoranta 2024.)

Miten nämä filosofiset pohdinnat ruumiillisuudesta ja mahdollisuuksista toimia maailmassa sitten liittyvät kirjallisuuteen ja sen tutkimukseen? 4E-teoriat kytkeytyvät esimerkiksi seuraaviin kognitiivisen kirjallisuudentutkimuksen keskeisiin kysymyksiin:

1. Millaisia historiallisia kuvauksia mielestä ja sen toiminnasta kaunokirjallisuudesta löytyy? Entä miten fiktiivisiä mieliä rakennetaan teksteissä?
2. Millaista toimintaa tekstien lukeminen ja tulkinta on? Miten lukijan mieli kietoutuu yhteen tekstien kanssa?
3. Millainen kognitiivinen ympäristö kaunokirjallinen teksti on? Miten tutkia kirjallisuuden keinotekoisuutta ja konventioita?
4. Miten kaunokirjalliset tekstit muovaavat lukijoiden tapoja olla maailmassa?

Avaamme seuraavassa tarkemmin näitä näkökulmia.

Mielten esitykset kirjallisuudessa

Kaunokirjallisuus on kautta aikain kuvannut mieliä ja niiden toimintaa. Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus näkee näissä kuvauksissa ”arkiston” erilaisia malleja siitä, mitä esimerkiksi ajattelu, havainto ja tunne ovat (Cave 2017). Esimerkiksi käsitys ”laskennallisesta” tai ”aivoissa sijaitsevasta” mielestä on erittäin länsimainen ja moderni: historiassa ja eri kulttuureissa on hahmotettu mieltä myös hyvin erilaisin tavoin. 4E-teoriat painottavat ajattelun nivoutumista paitsi fyysiseen, myös kulttuuriseen ympäristöönsä ja siten myös mielen käsitteen ja esittämisen tapojen vaihtelevuutta ajasta ja kulttuurista toiseen.

Kaunokirjallisen tekstin esitys voi heijastaa oman aikakautensa ja kulttuurisen kontekstinsa mielenfilosofiaa, mutta tarkka luenta voi tuoda esiin myös yleiskuvasta poikkeavia näkökulmia. Esimerkiksi David Herman (2011) on 4E-teorioihin nojaten osoittanut, miten monet modernistiset mielen ja tietoisuuden esitykset nojaavat ruumiillisuuden ja toiminnan kuvaukseen sen sijaan, että mielet nähtäisiin teoksissa hahmojen ”pään sisäisinä”. Herman onkin uudelleenarvioinut käsitystä modernismista ”sisäänpäin” kääntymisenä ja pai-

Enaktiivisen teorian mukaan kykymme havaita ja tuntea on riippuvainen niistä toiminnan tavoista ja malleista, joita ympäristö meille tarjoaa.

---

nottanut, miten modernistikirjailijat keskittyivät *kokemusmaailmojen* luomiseen (ks. myös Ovaska 2023, 18).

4E-teoriat ohjaavatkin ruumiillisen narratologian (esim. Lanser 2018) tapaan kiinnittämään yhä tarkempaa huomiota siihen, millaisten keinojen avulla kaunokirjallisia tai fiktiivisiä mieliä on rakennettu eri aikoina ja millainen rooli erityisesti ruumiillisuuden ja toiminnan kuvauksilla on. Esimerkiksi ympäristöjen, esineiden tai hahmojen välisen vuorovaikutuksen kuvauksella voi olla yhtä keskeinen rooli fiktiivisen mielen luomisessa kuin ajattelun esityksillä: Miltä materiaallinen ja sosiaalinen ympäristö näyttää ja tuntuu henkilöhahmojen näkökulmista? Millaista toimintaa se mahdollistaa tarinamaailmassa? (Ks. myös Nykänen, Oulanne ja Ovaska 2022.) Näkemystä siitä, että fiktiivisiä mieliä tuotetaan myös muuten kuin ajattelun kuvauksen keinoin on aiemmin sivuttu tutkimuksessa (erityisesti Palmer 2004, myös Cohn 1978, 72–73), mutta 4E-näkökulma tuo tämän etualalle.

Lukijan mielen ja tekstin kytkös

Mielen ja ympäristön yhteenkietoutumisella on seurauksensa myös kognitiivisen kirjallisuudentutkimuksen metodille. Jos ajattelua (tai kykyä kuvitella ja tulkita) ei voida erottaa ympäristöstä (tai tekstistä), miten kirjallisuudentutkijan tulisi edetä välittääkseen uutta tietoa kirjallisuudesta? Jos kognitiivisen kirjallisuudentutkimuksen tarkoitus on tutkia lukukokemuksia, on perusteltua

rakentaa empiirisiä koetilanteita esimerkiksi aivokuvantamisen keinoin tai kyselytutkimuksilla joko laboratorioissa tai ”luonnollisissa” tilanteissa, ja sitä kautta voidaan tuottaa suurehkoja määriä dataa siitä, miten yksilöt ovat joihinkin tiettyihin teksteihin reagoineet. Mutta jos tarkoituksena on analysoida sitä, miten yksittäisen tekstin tehokeinot rakentuvat, ovat kyselyt ja laboratoriotutkimukset vähemmän kiinnostavia.

Kirjallisuudentutkijoita on aina kiehtonut se, miten jostain tekstistä voi hitaasti ja vaivalla luoda mahdollisimman rikkaan tulkinnan, eikä tämän tulkinnan arvoa poista se, että kukaan muu lukija ei koetilanteessa ole yhdellä lukukerralla reagoinut juuri niihin tekstin ominaisuuksiin, jotka tutkija-lukijan analyysi nostaa esiin. Enaktiivisen kietoutumisen näkökulmasta tilanne voitaisiin nähdä näin: tutkijan ajattelu ja teksti toimivat yhdessä muodostaakseen tulkinnan. Tämä tulkinta ei ole vain tutkijan kokemus tai aivoissa rakentunut tila, jonka hän purkaa tieteelliseksi raportiksi, vaan se rakentuu kun tutkija lukee kaunokirjallista teosta, ajattelee, lukee uudelleen, kirjoittaa, lukee toisten tulkintoja, lukee omaa tekstiään ja muokkaa sitä. Tässä prosessissa tutkija toimii teoksen tarjoamassa kognitiivisessa ympäristössä ja kirjoittamalla luo kuvauksen tuon ympäristön tarjoumista (poettisista ja kerronnallisista rakenteista ja konventioista), mutta myös *uuden* ympäristön, jonka kanssa tutkimuksen lukijat puolestaan toimivat (ja ehkä vertaavat tutkimuksen mahdollistamia ajattelun liikkeitä omaan toimintaansa kaunokirjallisen tekstin kanssa). Tällaisia tekstuaalisia tarjoumia tutkiessaan enaktiivinen teoria lähestyy esimerkiksi uusmaterialistisia kirjallisuuskäsityksiä.

Teoksellisuus: Kirjallisuuden keinotekoisuus ja konventiot

Enaktiivisen kirjallisuudentutkimuksen kiinnostuksen kohteena on ollut myös se, miten teoksen kognitiivinen ympäristö eroaa niistä fyysisistä ja sosiaalisista ympäristöistä, joita elämä meille tarjoaa. Tässä enaktiivinen näkökulma auttaa käsittelemään muutakin kuin kirjallisuuden mimeettisiä efektejä. Venäläisten formalistien tapaan enaktiivinen teoria katsoo, että taideteoksen kanssa toimiminen voi outouttaa kokemustamme maailmasta. Teoksessaan *Omituisia työkaluja* (2015, suom. 2019) enaktivistifilosofi Alva Noë esittää, että taide on työkalu, joka pysäyttää tavanomaisen havaintomme ja paljastaa, miten toimintamme maailmassa muovaa meitä. Noën (2019, 46) termein taide ”organisoi meidät uudelleen”. Samalla taiteen tarjoama aistikokemus on kaksitahoinen: havainnon kohteena on sekä ihmisenä oleminen että tuon olemisen näkyväksi tekevä taideobjekti.

Samaan tapaan enaktiivinen kirjallisuudentutkimus näkee tekstissä mahdollisuuden kokea, miten kykymme havaita ja tuntea on riippuvainen niistä toiminnan tavoista ja malleista, joita ympäristö meille tarjoaa. Mutta kauno-

kirjallisuus itse tarjoaa oman valikoimansa malleja, joista jotkin mukailevat arkitodellisuutta, toiset eivät (Polvinen 2023). Kaunokirjallinen teos ei siis ole vain todellisuuden jatke tai korvike, vaan omalakinen kognitiivinen ympäristö, joka hyödyntää arkitodellisuuden aistihavaintoja mutta myös tarjoaa mahdollisuuden toimia tavoilla, jotka nyrjäyttävät totuttuja käsityksiä. Esimerkiksi runo voi tarjota mielikuvitukselle mahdollisuuden näkö-, tunto- ja hajuaistimuksiin, mutta lukijan kokemukseen kuuluvat myös ne sanat, tekstimuodot ja ilmaisun konventiot, jotka aistimalla hän voi havainnoida ja ymmärtää hetkellisesti asuttamaansa abstraktia ympäristöä (ks. myös Mäkelä & Polvinen 2024). Enaktiivisen teorian avulla nämä kaksi tilaa voidaan kuvata ilman, että niiden välille syntyy ristiriitaa.

Koska kaunokirjallisuuden maailmojen kokeminen riippuu arkitodellisuuden aistihavaintojen lisäksi myös kirjallisuuden konventioiden koulimista havainnoista, enaktiivisen analyysin kohteena on se, miten teksti käyttää noita konventioita, miten ilmaisukeinot muuttuvat ajan myötä ja miten lukijan mielen toiminta kirjallisuuden tarjoumien kanssa voisi vuorostaan muokata laajemman kokemusmaailmamme tarjoumia. Lukeminen sallii mielelle mahdollisuuden toimia tavoilla, jotka eivät tosielämässä ole yleisiä tai edes mahdollisia. Enaktiivisen teorian avulla voikin myös sanoittaa sitä, miten kirjallisuuden kouluma mieli havaitsee maailmaa toisin (Kortekallio 2024), miten tutkimuksellinen tulkinnan rakentaminen eroaa muista lukutavoista ja miten kirjallisuudentutkimuksen tarjoamat työkalut ”taidokkaaseen” lukemiseen voi ottaa käyttöön muillakin elämän ja ajattelun alueilla (ks. myös Kortekallio & Ovaska 2020).

Erilaiset ruumiit ja lukemisen transformatiivisuus

Enaktiivisen teorian ensimmäiset sovellukset kirjallisuudentutkimuksessa (esim. Herman 2011, Caracciolo 2014, vrt. Kukkonen & Caracciolo 2014) keskittyivät 4E-teorioiden perusajatukseen mielen, ruumiin ja ympäristön yhteenkietoutumisesta eivätkä useinkaan kiinnittäneet huomiota ruumiiden välisiin eroihin ja niiden erilaisiin tapoihin toimia maailmassa – tai vuorovaikutuksessa tekstien kanssa. Feministiset, queer- ja intersektionaaliset kirjallisuuden teoriat ovat sitä vastoin painottaneet juuri näitä eroja: miten esimerkiksi sukupuoli, luokka, etninen tausta, terveydentila tai vammaisuus/vammattomuus vaikuttavat niin kaunokirjallisten tekstien luomisessa kuin niiden vastaanotossa. Näin ne toimivat tärkeänä työparina 4E-näkökulmille ja ohjaavat havainnoimaan ruumiiden välisiä eroja: kirjallisuuden tarjoumat ovat erilaisia erilaisille ruumiille.

Edellä kuvattu ymmärrys kaunokirjallisuudesta ”omituisena työkaluna” voi puolestaan auttaa tarkastelemaan, miten kaunokirjalliset tekstit ja niiden

rakenteet osallistuvat esimerkiksi sukupuolen muovaamiseen niin sisältöjen kuin kaunokirjallisten muotojen tasolla: Miten konventionaaliset juonikaavat muovaavat sukupuolta? Miten queer-kerronta voi rikkoa binääristä kokemusta sukupuolesta? Enaktiivinen teoria voikin täydentää yhteiskunnallista kirjallisuudentutkimusta avaamalla kognitiivisin termein sitä, miten kirjallisuuden kuljettamat yhteiskunnan rakenteet muokkaavat lukijoiden kokemuksia oman ympäristönsä tarjoumista. Ennen kaikkea 4E-näkökulma muistuttaa, että lukiessa mieli ja ruumis kietoutuvat yhteen todellisuudesta poikkeavien ympäristöjen kanssa, ja tämä voi laajentaa kokemuksen tapojen valikoimaamme.

Lähteet

- Caracciolo, Marco 2014. *The Experientiality of Narrative: An Enactivist Approach*. Berlin: de Gruyter. DOI: 10.1515/9783110365658.
- Cave, Terence 2017. Situated Cognition: The Literary Archive. *Poetics Today* 38(2), 235–253. DOI: 10.1215/03335372-3868486.
- Cohn, Dorrit 1978. *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton: Princeton University Press. DOI: 10.1515/9780691213125.
- Gibson, James J. 1979 (2024). Tarjoumien teoria. Suom. Esko Suoranta. *niin & näin* 3/2024, 15–26.
- Herman, David 2011. Re-minding Modernism. Teoksessa *Emergence of Mind. Representations of Consciousness in Narrative Discourse in English*. Toim. David Herman, Lincoln: Nebraska University Press, 243–272. DOI: 10.2307/j.ctt1df4fwq.
- Kortekallio, Kaisa 2024. *Mutant Narratives in Ecological Science Fiction: Thinking with Embodied Estrangement*. London: Bloomsbury. DOI: 10.5040/9781350296794.
- Kortekallio, Kaisa & Anna Ovaska 2020. Lähilukeminen ennen ja nyt. Ruumiillisia, ympäristöllisiä ja poliittisia näkökulmia. *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 17(3), 52–69. DOI: 10.30665/av.95530.
- Kukkonen, Karin & Marco Caracciolo 2014. Introduction: What Is the “Second Generation”? *Style* 48(3), 261–274.
- Lanser, Susan S. 2018. Till Death Do Us Part. Embodying Narratology. Teoksessa *The Edinburgh Companion to Contemporary Narrative Theories*. Toim. Zara Dinnen & Robyn Warhol, Edinburgh: Edinburgh University Press, 117–131. DOI: 10.1515/9781474424752-012.
- Mäkelä, Maria & Merja Polvinen 2024. Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus. Teoksessa *Lähestymistapoja kirjallisuuteen*. Toim. Hanna Meretoja, Aino Mäkilä, Anna Helle, Kaisa Ilmonen & Markku Lehtimäki. Helsinki: SKS, 236–246.
- Noë, Alva 2015 (2019). Omituisia työkaluja. Suom. Tapani Kilpeläinen. Tampere: *niin & näin*.
- Nykänen, Elise, Laura Oulanne & Anna Ovaska 2022. Explorations of the Unconscious in Modernist Women’s Works. *Narrative* 30(3), 304–321. DOI: 10.1353/nar.2022.0049.
- Ovaska, Anna 2023. *Shattering Minds: Experiences of Mental Illness in Modernist Finnish Literature*. Helsinki: SKS. DOI: 10.21435/sflit.13.
- Palmer, Alan 2004. *Fictional Minds*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.

- Polvinen, Merja 2023. *Self-Reflective Fiction and 4E Cognition: An Enactive Approach to Literary Artifice*. New York and London: Routledge. DOI: 10.4324/9781003287995.
- Suoranta, Esko 2024. Tarjounien teorian suomennoksesta. *niin & näin* 3/2024, 29–30.
- Thompson, Evan 2014. The Embodied Mind. Interview by Linda Heuman. *Tricycle*. Syksy 2014. [<https://tricycle.org/magazine/embodied-mind/>] (20.9.2024)
- Varela, Francisco, Evan Thompson & Eleanor Rosch 1991 (1993). *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge, MA & London: MIT Press. DOI: 10.7551/mitpress/6730.001.0001.